

CHRIS A. GREGORY*

Adósság és moralitás: gondolatok a gazdasági antropológia hozzájárulásairól¹

A kérdésfelvetés

E tanulmányomban a gazdasági antropológusoknak az adósság és a hitel vitatott kérdéseihez nyújtott etnográfiai és elméleti hozzájárulásaira, az eddig elért eredményekre, a jelen helyzetre, valamint a jövőbeli lehetséges irányvonalakra reflektálok. Az antropológiai kutatások első és legnyilvánvalóbb hozzájárulása a témához az, hogy bővült az adósság fogalmának értelmezési köre. Az Óceániát kutatók rendkívül részletes etnográfiai leírásokat gyártottak azokról a sajátos adósságfogalmakról, amelyeket a *moka*, *kula*, *potlatch* és más klasszikus ceremóniális csereformák létrehoznak. Az indiánológusok a hindu férfi adósságának három teológiai fogalmára – a bölcsek, az istenek és az ősök iránti tartozásra – hívják fel a figyelmet, amelyeket élete során a megfelelő rítusok elvégzésével vissza kell fizetnie. A tanulmány vizsgálati körének leszűkítése érdekében az adósság ezen klasszikus antropológiai fogalmait kizárom, és az adósságnak arra az egyszerű fogalmára koncentrálok, amely a pénzkölcsönzés során jön létre, vagyis amelyet a könyvelő regisztrál. Hogy még tovább szűkítsem a fókuszot, kizárólag a háztartási adósságra figyelek, mellőzve az államadósság (sovereign debt) fogalmát. Figyelmem középpontjában tehát a családi morális gazdaság (domestic moral economy, DME), nem pedig a hagyományos értelemben vett állami politikai gazdaság

* Chris Gregory a canberrai Ausztrál Nemzeti Egyetem Régészeti és antropológiai iskolájának munkatársa. E-mail: chris.gregory@anu.edu.au.

¹ A tanulmány eredeti címe: On money debt and morality: some reflections on the contribution of economic anthropology, megjelenési helye: *Social Anthropology/Anthropologie Sociale* (2012) 20, 4. sz. 380–396.

áll. A DME az a terület, ahol profit és veszteség, valamint erény és bűn teljes, szétválaszthatatlan egésznek képeznek; vagy Polányi híres megfogalmazásával élve: ahol a gazdaság rokonsági és más társadalmi kapcsolatokba ágyazódik.²

Az antropológusok ebben a szűk értelemben is gazdagították az adósságról és hitelről alkotott koncepcióinkat. Részletes etnográfiai kutatásaik a családi morális gazdaság társadalmi kapcsolatainak időbeni és térbeli rendkívüli változatosságát térképezték fel; kimutatták a családi kapcsolatok által alakított pénzkölcsönzési tranzakciók minőségét és lényegét. Az ezekből az adatokból származó elméleti gondolatok, az összehasonlítások fontos általános meglátásokat eredményeztek, ugyanakkor régi elméleteket kérdőjeleztek meg és új kérdéseket vetettek fel. Peebles legújabb áttekintő tanulmánya, *A hitel és adósság antropológiája*³ is ezt erősíti meg. Központi gondolatát a következőképpen foglalja meg:

Amikor valaki a hitelről és adósságról írt, évtizedekre visszanyúló antropológiai irodalmat vizsgálja, az etnográfiai adatokban meglepő következetességet fedez fel. Látszólag mindenhol, ahol hitelről és adósságról tárgyalnak, az adatközlők ugyanazt a morális álláspontot fejezik ki, miszerint a hitel hasznos és felszabadító a hitelező számára... míg az adósságot az adósra nézve terhesnek és korlátozónak tekintik.⁴

Peebles fontos felfedezése pontosan ennek a „meglepő következetességnek” a felismerése, ez pedig két fontos kérdéssort eredményez. Az első kérdéssor szkeptikus és tisztázó jellegű: ez a morális értékelés valóban átível-e földrajzi helyen, történelmi időn és emberi kultúrákon? Ha ez így van, akkor mi az oka ennek a „meglepő következetességnek”? Miért van az, hogy a világon mindenhol a hitelt „jó dologként”, az adósságot pedig „rossz dologként” ítélik meg? A második kérdéssor feltételezi, hogy a felismerések helytállóak: vajon az adósság és hitel morális megítélését illető transzkulturális következetesség átruházható-e a kölcsönadó és a kölcsönkérő személyére is? Levonható-e a következtetés, mely szerint a hitelezők mindig erényesek, az adósok

² Polányi, Karl: *The great transformation...*, i. m., 1944. 4. fejezet

³ Peebles, Gustav: *The anthropology of credit and debt...*, i. m., 2010.

⁴ Peebles, Gustav: *The anthropology of credit and debt...*, i. m., 2010. 226.

pedig mindig bűnösök?

Jelen tanulmány ezekről a kérdésekről elmélkedik. Az első részben a szkeptikus jellegű kérdéseket veszem sorra, és amellett érvelek, hogy Peebles „meglepő” felfedezései valóban helytállóak: az emberek a világon mindenhol és minden időben az adósságot „rossz dolognak”, a hitelt pedig „jó dolognak” tartják. Néhány magyarázattal szolgálok arra, hogy a hitel és az adósság morális megítélésének következetessége miért is nem annyira „meglepő”. A tanulmány második részében a második kérdéssort vizsgálom, és azt bizonyítom, hogy az ügyfelek morális megítélése *nem következetes*, azaz időben és térben változik. A Csendes-óceán térségéből származó példaanyagot használva ugyanakkor ennek a látszólagos paradoxonnak a jövőbeli etnográfiai kutatásokra vonatkozó elméleti aspektusaira is kitérek.

Úgy viszonyul-e a hitel az adóssághoz, mint az erény a bűnhöz?

Peebles legfontosabb felismerése az emberek adóssággal és hitellel kapcsolatos morális álláspontjának általánosságáról első pillantásra nem tűnik plauzibilisnek. Az antropológusokat a kulturális különbségek szószólóiként ismerik. Tudományterületünk történetét meghatározza a természetes magyarázatok kulturális alapjainak felfedése terén szerzett sikerünk. A gazdasági antropológián belül az alapító atyáink – Malinowski, Mauss, Polányi – mind kifejlesztették saját, az Adam Smith és más, szabadpiaci elveket valló közgazdászok által javasolt „természetes gazdaság”-elméleteinek ellentmondó csereelméleteiket. Diszciplínánk e történetét figyelembe véve valóban meglepőnek tűnik Peebles felismerése ezeknek a morális nézeteknek a transzkulturális jellegéről. Talán hibázhatott? Esetleg félreértelmezte a szakirodalmat? Vagy talán saját előfeltevéseit csempészte önkéntelenül a kutatásaiba?

Ezekre a kérdésekre a válasz egy nyomatékos ‘nem’. Peebles „meglepő következetessége” nem pusztán feltételezés, hanem olyan empirikus általánosítás, amely rendkívül nagy etnográfiai szakirodalom áttekintéséből származik. Ráadásul az áttekintése – mivel kizárólag etnográfiai anyaggal dolgozik – csupán egy részét fedi le az elérhető bizonyítékoknak. A világ országainak történelmi archívuma hatalmas mennyiségű, a felismerés következetességét

bizonyító adatot tartalmaz. A világ legfontosabb vallásainak a szent szövegei, amint azt később látni fogjuk, bizonyítékot tartalmaznak a morális megítélések általánosságára vonatkozóan, miszerint az adósság rossz, a hitel pedig jó. Túl hosszú művelet lenne ezt a többletadatot összeszedni, hogy alátámasszuk az állítását, hisz a releváns kérdés az empirikus általánosítás jellegére vonatkozik.

A kulcsmozzanat az, hogy a felismerés *általánosítás*, nem pedig *egyetemes* igazság deklarálása. Hasonlít „A *homo sapiens*ek kétlábúak” kijelentéshez, amely egyben meg is engedi a kivételeket. Tehát a pontosítás, miszerint „egyes embereknek csak egy lábuk van”, nem cáfolja meg az előbbi állítást, viszont megsemmisítene egy ahhoz hasonló egyetemes igazságot, mint a “minden embernek két lába van”. Ha a biológiai antropológusok egy ilyen általánosításra juthatnak az állatok anatómiájának összehasonlítása során, honnan eredhet a hitel erényességének általánosítása? Ha nem lepődünk meg a „*homo sapiens*ek kétlábúak” mondaton, akkor miért lepne meg egy hasonló, a pénzkölcsönzés gyakorlatainak összehasonlító elemzéséből levezetett kijelentés? Miért nem nyilvánvaló, hogy a hitelt általánosan jónak ítélik meg?

Ennek egyik oka az adósság és a hitel kapcsolatát övező általános zavar, mind az etnográfiai jegyzékekben, mind általában a társadalomban világszerte. Ez a zavar nagyon elterjedt, néha még a kettős könyvelő is ködösen látja. Az első alaplecke könyvelésből, hogy minden *terheléshez* (*debithez*) tartozik egy *hitel*. Másodfokon az ember megtanulja a *terhelés* (*debit*) és az *adósság* közötti különbséget, valamint a két *hitel*-típus közötti különbséget: az egyik a *terhelés* (*debit*), a másik pedig az *adósság* ellentéte. Komplex kérdések ezek, nem is csoda, hogy a pénzhivatalok jelentései szerint a kliensek gyakran összezavarodnak az adósság és a hitel közötti különbségtételtől.⁵ Mégis, leginkább a családi morális gazdaság alárendelt tagjai, a másodrendű (*sub-prime*) kölcsönzők zavarodnak össze. A Csendes-óceán térségének szegénynegyedeiben élő nők körében végzett kutatások például szinte teljes mértékű gazdasági analfabetizmust mutattak ki. Sokan nem is ismerik a „kamat” szó jelentését, nemhogy a hitel és az adósság közötti különbséget. A helyzetet tovább rontja, hogy a népesség tanítására hívott fejlesztési szakértők sem mindig látnak tisztán; többek között kudarcot vallottak azoknak a finom jelentésbeli változásoknak a

⁵ Lásd: <http://finance.mapsofworld.com/credit-vs-debt.html>

megértésében, amelyeken a „kamat” szó átesett az utóbbi három évtizedben.

Az antropológusok gyakran az egyik vagy másik terminust előnyben részesítő konferenciák megtartásával kerekednek felül az adósságot és a hitelt illető zavaron. Így Firth és Yamey 1960-as konferenciájának témája a ‘hitel’ volt. Ez világosan kiderül az ezt követően szerkesztett tanulmánygyűjteményükből, aminek a címe *Capital, saving and credit in peasant societies: studies from Asia, Oceania, the Caribbean and Middle America*, ahol az adósság szó meg sem jelenik az tárgymutatóban.⁶ Mintegy ötven évvel később ez a különszám⁷ olyan konferenciának volt az eredménye, amelynek az adósság volt a központi témája. Peebles a maga részéről tanulmányát *A hitel és az adósság antropológiája* címmel adta elő, melyben kijelentette: „az adósság önmagában mindig kettős kapcsolat, amely ellentétet követel, ezért én a következőkben a hitelre/adósságra utalok ahelyett, hogy a kettő megkülönböztetésével próbálkoznék”.⁸ Nekünk viszont, ha meg akarjuk érteni, hogy Peebles felismerése miért nem annyira „meglepő”, meg kell különböztetnünk a kettőt.

De mi is a különbség adósság és hitel között? Nehéz találni bárkit is, aki erre a kérdésre koherens választ tudna adni, az uzsorásokat kivéve. A sikeres pénzkölcsönzők soha nem zavarodnak össze a különbségtételtől, hisz a mindennapi kenyérük függ tőle. A kliensek ezzel kapcsolatos zavara tulajdonképpen az ő érdekeiket szolgálja, ezért hajlamosak e tudást monopolizálni. Vannak kivételek, és nekünk ezektől a lelkiismeretes hitelezőktől kell a „bennszülött nézőpontot” (*native point of view*) elsajátítanunk. A hitel, ahogyan azt egy pénzügyi társaság által fenntartott weboldal meghatározza,

az adósság-tranzakció előzménye. Egy egyénnek, mielőtt adósságra tenne szert, először hitellel kell rendelkeznie. Ez olyan terület, ahol az emberek összezavarodnak a hitel és adósság kérdésében. A gépjármű- vagy lakáskölcsönt hitel formájában kínálják fel, viszont amint az egyén azt elfogadja, átváltozik adóssággá... Amikor egy személy egy 200.000 dolláros lakáskölcsönt keres, tulajdonképpen hitelt keres, hogy új otthonát megvásárolhassa. Abban a pillanatban ő hitelt

⁶ Firth, Raymond – Yamey, Basil S.: *Capital, saving and credit...*, i. m., 1964.

⁷ Utalás a *Social Anthropology* 2012. évi 4-es számára, ahol a tanulmány eredetileg megjelent. (*a ford. megj.*)

⁸ Peebles, Gustav: *The anthropology of credit and debt...*, i. m., 2010. 226.

keres.⁹

A hitel tehát alakot változtat. A hitel olyasmi, amit *kérni* kell. A hitel *lehetőségként* létezik, valami, ami a jövőhöz tartozik. Amikor a kérőt megbízhatónak ítélik, és a kölcsönt megkapja, a hitel a múlté lesz és az adósság formáját veszi fel. De a folyamat nem csak ennyiből áll, hisz van egy liminális szakasz, a jelen, a kereskedelmi reinkarnáció pillanata, amikor a hitel adósságként születik újra, és teljes mértékben egyenlő azzal.

A kettős könyvelő ennek a pillanatnak él; a liminális teret foglalja el és az újjászületés pontos pillanatát jegyzi le kétszer a könyvelésben: egyszer a főkönyv bal oldalán, majd a másik oldalon, de mindig ugyanazokkal a pénzügyi fogalmakkal. Ezt a *terhelés és hitel* nyelvvezetével teszi. Ez olyan ellentét, ami megtévesztően hasonlít az *adósság és hitel* közöttihez. Ahogyan arra Victor Turner felhívja a figyelmünket, egy személy nem létezhet liminális térben anélkül, hogy ő maga is liminális személlyé ne válna. A kettős könyvelő tehát ilyen küszöblény, aki köztesen, sem itt, sem ott nem létezik; ő maga egy kettős entitás, aki önmaga tükörképeként él. Lényének egyik fele a tartozásokat és a hiteleket a hitelező, tükörkép alteregója pedig a kölcsönző szemszögéből vezeti be. A kettős könyvelő könyvei egy liminális számra épülnek: a hűtlen zéró szimbólumra. Ez a szám, amely se nem pozitív, se nem negatív, annak a szabálynak a szükségszerű terméke, mely szerint minden tartozás mellett lennie kell egy hitelnek. Ez forradalmi gondolat volt a kereskedelem és az aritmetika történetében, egy olyan tény, amelyet Rotman *Sygnifying nothing: the semiotics of zero* című könyvében ír le.¹⁰ „A kettős könyvelés által elfoglalt központi szerep (a nulla egyensúly princípiuma) és a kapitalizmus számítási követelményei minden maradék ellenállást ledöntöttek a zéró 'hűtlen szimbólumával' szemben”, jegyzi meg, „és biztosították, hogy a 17. század elejére a hindu számjegyek teljesen kiszorítsák a rómaiakat, mint domináns eljárást a számértékek lejegyzése és kezelése terén Európában”.¹¹

A pénzkölcsönzés folyamatának tehát három állapotát – a preliminálist, a liminálist és a posztliminálist – különíthetjük el, és

⁹ <http://finance.mapsofworld.com/credit-vs-debt.html>, saját kiemelés.

¹⁰ Rotman, Brian: *Signifying nothing...*, i. m., 1987.

¹¹ Uo. 8.

ezeket észben kell tartanunk, amikor adósságról és hitelről beszélünk. Hegeliánus típusú világban vagyunk, ahol az adósság azonos a hitellel, ellentétes vele, illetve az előzőnek és az ellentétnek az összetétele is. Ugyanakkor az adósság és hitel közötti lényegbeli különbség megértésének kulcsa nem a hegelianus logika, hanem az idő. A potenciális hitel (nevezzük hitel^P-nek) semminek sem lehet az ellentéte, ha a hitelkérést elutasítják, viszont a kölcsönző számára a valós adósságnak (adósság^V) az ellentéte, ha a tranzakció megtörténik. Ez a hitelező könyvelésében valós hitelként (hitel^V) jelenik meg. Ennek az utóbbi hiteltípusnak (hitel^V) teljesen más időbeni viszonya van adósság^V-vel, mint a hitel^P-nek. Egy banki kölcsön esetén például hitel^V és adósság^V egyenes arányban nőhetnek az előre meghatározott kamattól függően, és csökkenésük is összhangban van, amint a visszafizetések megtörténnek. Zéró vagy negatív kamatú családi kölcsönök időben másként viselkednek. Nem csoda tehát, hogy zavarossága miatt az emberek nem teljesen értik a folyamatot.

A hitelkártyahasználóknak a hitel és az adósság közötti különbség csak egyszerű könyvelésnek tűnik a számlakivonaton: az adósság az az összeg, amivel tartoznak, a hitel pedig a fel nem használt limit, a két összeg pedig nem azonos. Tény azonban, hogy a hitelkártya olyan pénzügyi találmány, ami a hitel és adósság kapcsolatát megbonyolította. Általa egy hitel engedélyezése nem azonnali adósságot von maga után, hanem megengedi a kölcsönzőnek, hogy a hitelajánlattal akkor éljen, amikor arra szüksége van. A hitelkártyák ugyanakkor a folytonosságon keresztül eltörlik az adósság fix határidejének a fogalmát. A bank szempontjából az ideális kölcsönző fenntartja a maximálisan megengedett adósságot és rendszeresen fizeti a kamatot. Ezzel a bankok profitjukat maximalizálhatják, mert a hitelkártyákra számolt kamat sokkal nagyobb minden más banki kölcsönnél.

A hitellel kapcsolatosan fontos rámutatnunk, hogy legyen szó banki vagy családi hitelről, azt először kérni kell. A kérés fogalma, amint azt később látni fogjuk, alapvető fontosságú a relatív szegény rétegekben történő családi pénzkölcsönzés megértéséhez. Történelmileg a kezdeményezés súlya a pénzkölcsönzőt terhelte. A másodrendű kölcsönzésnek a közelmúltban való elterjedése – korszakalkotó esemény a pénzkölcsönzés gazdaságtörténetében – ideiglenesen megfordította a helyzetet, mivel a pénzügyi intézmények agresszíven és felelőtlenül olyan másodrendű

kölcsönzőkre terjesztették ki a hitelezést, akik nem tudják az adósságot kifizetni. Ez a gazdaság világában előbb fellendüléshez, majd csödhöz vezetett, melynek következményeivel ma is együtt élünk. A tartozás moralitásának kérdése új szemszögből került napirendre. Egy dolog a pénzkölcsönzés *tranzakciójának* moralitásáról beszélni – a hitel és az adósság relatív morális megítéléséről –, de teljesen más az *ügyfelek (tranzaktorok)* moralitását, azaz a hitelező és a kölcsönző viszonylagos morális értékét vizsgálni. Ennek alapján ma „banksztereokról”¹² beszélünk, és olyan lekicsinylő terminusként használjuk, ami azokat visszhangozza, amelyekkel a régi idők uzsorásait szoktuk leírni. Ez olyan kérdésekhez vezet, amelyekkel a következő részben foglalkozom.

Hogy megértsük Peebles empirikus felismeréseinek „meglepió következetességét”, szükséges a pénzkölcsönzési tranzakció preliminális és posztliminális állapotaira összpontosítani: a hitel, mint jövő a lehetséges adósság formájában, valamint a hitel, mint múlt a valós adósság formájában. Amint ezt megtesszük, nyilvánvalóvá válik – remélem –, hogy miért pozitív a hitel, és miért negatív az adósság morális megítélése. A kapcsolat szinte definíció szerint igaz. Azért „szinte”, mert a kapcsolat a kereskedelem történetéből adódik, nem pedig apriori a logikából. Ez megállapítható a hitel és adósság szótári definícióinak a vizsgálatából, ezeknek a szavaknak az etimológiájából, valamint a közmondásokból, amelyek – amint Mauss megjegyezte¹³ – sokat elárulnak egy társadalom moralitásáról.

A „hitel” szónak sok szótári definíciója van, de mindegyik a kezdeti jelentést hordozza: szavahihető, becsület, jó hír, megbízhatóság stb. A hitelezők az idők során ezeket a tulajdonságokat keresték a lehetséges kölcsönzőkben. Az adósság nem negatív értelmezésben tűnik fel a szótárban, viszont a pénztelen adósok és a sürgető hitelezők mélyebb története a „rossz adósság” koncepcióját adta nekünk. Az érintkezésen alapuló mágia törvényének a működése biztosította, hogy a melléknév negatív morális minősége ördögi árnyékát az őt kísérő főnévre is rávetette. A szó szoros értelmében a „rossz adósság” logikailag egy „negatív

¹² A bankár és a gengszter szóból létrejött összetétel, eredetiben: *bankster (a ford. megj.)*

¹³ Mauss, Marcel: *Manual of ethnography...*, i. m., 2007. 157.

kamatú” kölcsön. Egy vissza nem fizetett kölcsön negatív kamatja mínusz 100%, egy felerészben visszafizetetté mínusz 50%, egy teljes mértékben visszafizetetté pedig 0%, és egy kamattal visszafizetett kölcsöné plusz $x\%$, ahol x a kérdéses kamat aránya. Az adós értelemszerűen olyan személy, akinek szüksége van pénzre, a történelem pedig bebizonyította, hogy ezek a személyek mindig készen állnak arra, hogy fogadják a pénzt, de nem mindig állnak készen arra, hogy vissza is fizessék. A mai Fiji-beli falusiak, akik félelmükben menekülnek, amikor a mikrohitel adósságbehajtója érkezik, egy ősi posztliminális adóssági rítust elevenítenek fel. Az ehhez hasonló történetek annyira elterjedtek, hogy a közmondásainkban rögzültek; „Egyes adósságok megszerzése jó móka, de egyiknek a visszafizetése sem az.” – „Nem az adósságnak fájdalmas nekimenni, hanem a hitelezőnek.” – „A hitel halott, a rossz fizetés ölte meg.”

A meglepő következetesség, amit Peebles a pénz és a hitel etnográfiai tanulmányaiban talált, abból ered, hogy a *hitel* kérése és az *adósság* ezt követő visszanyerése közötti intertemporális kapcsolat története a terminusok jelentését morális felhangokkal színezte be. A morális megítélés azért általános, mert az alapjául szolgáló kereskedelmi elv is általános. A profit érdekében „olcsón kell vásárolni és drágán kell eladni”. A gazdasági antropológia e közhelye hasonlatos a biológiai antropológusnak „a *homo sapiens* kétlábú” típusú kijelentéséhez. Amint Geertz megjegyezte a marokkói piactudományról szóló tanulmányában, „a bazár több, mint egy újabb bizonyítéka annak az igazságnak, miszerint az emberek, bármilyen körülmények között, olcsón szeretnek venni és drágán eladni”¹⁴. A hitelező – legyen az ősi faluhitelező vagy modern bank – úgyszintén olcsón szereti megvenni a portékáját és drágán továbbadni azt. Így tehát figyel arra, hogy megtalálja a jó kölcsönzőt, aki kamattal fizeti meg a kölcsönt, és hogy elkerülje a rossz adóst, aki viszont nem. A pénzkölcsön moralitásának története tehát a kereskedelmi nyelvhasználat pragmatikájának története. A „hitel” szót akkor használjuk, amikor azt akarjuk mondani, hogy a pénzkölcsönzés jó dolog, és az „adósság” szót akkor, amikor azt hangsúlyozzuk, hogy rossz.

A Grameen Bankot megalapító Muhammad Yunus munkásságát leíró nyelvezet ezt példázza. Meg kell jegyeznünk, hogy a

¹⁴ Geertz, Clifford: *The bazaar economy...*, i. m., 1978. 29.

„grameen” falut jelent, Yunus pedig olyan faluhitelező, aki a nagyon szegények között is a legszegényebbeknek kölcsönöz kamatra. A gazdasági és társadalmi sikere különbözteti meg más faluhitelezőktől: valószínűleg az emberi történelem legnagyobb faluhitelezője (8,32 millió kölcsönző 2010-ben), és valószínűleg az egyetlen, akire nem a tömegek nyomorának kizsákmányolójaként tekintenek. Így egy falubank igazgatója, nem pedig egy *faluhitelező*, a bevétel-generáló kölcsönökre kért 20% pedig *kamat* és nem *uzsora*, mint ahogyan a régi szép időkben bármilyen 8% feletti kamatot annak neveztek; az általa osztogatott kölcsönök *mikrohitelek*, nem pedig *mikroadósságok*; az emberek, akikre a mikrohitel kiterjed, *kölcsönzők*, nem adósok, és 97%-uk nő. Nem amellett érvelek, hogy Yunus rossz ember lenne, hanem hogy mivel jó emberként ünneplik, a hitelezői tevékenységéről beszélve nem használják az *adósság* szót. Szükségtelen mondani, hogy amikor 2006-ban Nobel-békedíjjal tüntették ki, ezt nem amiatt kapta, mert a világ legszegényebb nőinek millióit *adósságba* kergette, hanem azért, mert *mikrohittel* nyújtott nekik. A „mikrohitel”, amint azt a Nobel-díjjal kapcsolatos idézet kifejezi¹⁵, „fontos felszabadító erőnek bizonyult olyan társadalmakban, ahol – különösen a nőknek – egy elnyomó társadalmi és gazdasági környezettel kell megbirkózniuk”. Ha ez a kijelentés igaz, akkor az is igaz, hogy a mikroadósság fontos felszabadító erő, ez a nyelvezet azonban nem hangozna meggyőzően.

Ha a „hitel” és „adósság” jelentésbeli megítélése mindig és mindenhol meg is egyezik az „erény” és „bűn” értelmezésével, használatuk már teljesen más dolog. Ha azt akarjuk mondani, hogy a hitelező „jó ember”, akkor a hitel nyelvezetét használjuk, ha pedig azt akarjuk hangsúlyozni, hogy „rossz ember”, akkor adósságról beszélünk. Az ilyen fajta megítélések történetileg sajátosak és esetről esetre kell őket megvizsgálnunk. Muhammad Yunus munkássága ezt is jól illusztrálja. Amint az emberek elkezdtek megkérdőjelezni a Grameen Bank sikerét, az azt leíró nyelvezet is kezdett megváltozni. Egy, a közelmúltban megjelent film címe *A mikroadósság: a mikrohitel sötét oldalának kritikai vizsgálata*¹⁶. Ez mindent elmond: a mikrohitel „sötét oldala” a mikroadósság. És mit mutat ki a sötét oldal elemzése? Olyan eseteket, amelyben a hitel nem segítette ki a kölcsönzőket a szegénységből, olyanokat, ahol a kamat 30% és

¹⁵ <http://nobelprize.org>

¹⁶ Heinemann, Tom: *The micro debt...*, i. m., 2010.

200% között mozgott, valamint korrupciós eljárásokról szóló állításokat. Ismétlem: nem foglalkozom ezeknek az állításoknak az igaz vagy hamis jellegével. Engem az érdekel, hogyan használják a film készítői a „hittel” és „adósság” fogalmakat, ugyanis ez újfent alátámasztja Peebles következtetéseit. Ez az eset azt a jelentéstani ellentétet ábrázolja, amely – most már – a nem-is-annyira meglepő következetességnek az alapja: a hitel úgy viszonyul az adóssághoz, mint az erény a bűnhöz, mint a világosság a sötétséghez, a jó a rosszhoz, és így tovább. Ugyanakkor az eset kimutatja a következtetések határait is, hisz az adósság és a hitel pragmatikája sokkal érdekesebb etnográfiai kérdéseket vet fel. A szemantikai területről a gyakorlati területre való váltás a tranzakcióról a tranzaktorokra, a hitel és adósság morális értékeléseinek közhelyeiről a hitelezők és kölcsönzők történelmileg specifikus morális megítélésére helyezi át a vita fókuszát.

Úgy viszonyul-e a hitelező a kölcsönzőhöz, mint az erény a bűnhöz?

Erre a kérdésre a válasz határozottan negatív. Nincs transzkulturális következetesség a hitelezők és kölcsönzők morális megítélése terén. Épp ellenkezőleg, a válasz időben, térben és diszciplínánként változik. A legtöbb mai közgazdász például azzal érvelne, hogy a kérdés rossz, hisz a pénzt igénylő kereskedelmi tranzakciók morálisan semlegesek. Elismernék persze, hogy ez nem mindig volt így, megjegyezve, hogy a hitelezést sokáig bűnös cselekedetként, a pénzt kölcsön adó személyt pedig a gonosz megtestesítőjeként tartották számon. Az effajta gondolkodás azonban, érvelnek, inkább a gazdasági teológia sötét középkorának maradványa, mintsem modern politikai gazdaságtan. Smith klasszikus szövege, *A nemzetek gazdagsága* (angolul *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, 1776), érvelnek, a talpáról a fejére állította ezt a fajta gondolkodást. A közgazdász számára tehát Smith a szabadság egyik jelképe, annak szilárd aranyszobra. Ezzel szemben a gazdasági antropológusnak Smith egy szalmabáb, akinek a „természetes gazdaság”-elméletei antitézisei lehettek az antropológusok családi morális gazdaság-elméleteihez. A neoklasszikus gazdasági elmélet azon alapul, hogy a *homo economicus*, a racionális, számító egyén szembeesül azzal, hogy végtelen szükségleteit véges eszközökkel kell kielégítenie. A

gazdasági antropológusok ezt lecsérélték a *moralis personae*-ra, aki azzal a morális dilemmával küszködik, hogy magát egy olyan reciprocitási kontinuumon kell elhelyeznie, amelynek egyik végelete a gondoskodó és megosztó háztartás melegsége, a másik pedig a piacon történő, idegenekkel való alkudozás ridegsége. Az előbbi a „pozitív reciprocitáshoz”, míg utóbbi a „negatív reciprocitáshoz” tartozik. Az előző erényessége és az utóbbi bűnössége implicit módon benne rejlik a melléknevekben. Ez egyben a bennszülöttek szemszögének (‘native point of view’) hűségese leírásából levezetett morális állásfoglalás is, ahol Malinowski adatközlőit idézik gyakorta: „Amikor a rosszul végzett *kulát* vagy a nem megfelelően történő ajándékozást gúnyosan kritizálják, a Trobriand-szigetiek azt mondják, hogy ’úgy történt, mint a *gimwali* [árucseré]’”.¹⁷

Míg a „természetes gazdaság” fogalma alkalmas ellentét volt Malinowski és Mauss számára elméleteik kifejlesztésében, Polányi volt az első,¹⁸ aki Smith-t a támadás igazi célpontjaként azonosította. Klasszikus munkájában, *A nagy átalakulásban* (*The great transformation: the political and economic origins of our time*) az angliai ipari forradalmat (körülbelül 1750–1850) nevezi meg a „Nagy Változás” időszakaként, ugyanis ekkor vált dominánssá a piactgazdaság. Az eseményről írt nagy narratívája variáció olyan témákról, amelyeket Marx, Morgan, Dumont és sokan mások fejlesztettek ki. Adam Smith két nagy munkája, *Az erkölcsi érzelmek elmélete* (angolul *The Theory of moral sentiments*, ezentúl ToMS) és *A nemzetek gazdagsága* (ezentúl WoN), több kiadásban jelent meg 1759 és 1790 között. Ilyen értelemben ideológiai forradalmárként tartják számon, amit a neoliberálisok pozitívan, a kritikusok pedig negatívan ítélnek meg. Munkáinak közelebbi vizsgálata azonban, főként a ToMS újraolvasása, érdekes meglepetéseket tartogat. A hitelezés tekintetében egyáltalán nem volt forradalmár. E téren Benthamé az érdem, aki kevéssel Smith után írt. Továbbá, Smithnek a hitelezés moralitásáról való mondanivalója megelőlegezi mindazt, amit a gazdasági antropológusok Sahlins 1972-es *Stone age economics* című könyvéig írtak a témáról. Ahhoz, hogy előrébb léphessünk a „családi morális gazdaság” elméleti megértésében, meg kell értenünk Smith szerepét a keresztény Európa hitelezésről alkotott morális megközelítésének a „Nagy Változásában”.

¹⁷ Malinowski, Bronislaw: *Argonauts of the Western Pacific...*, i. m., 1922. 189.

¹⁸ Polanyi, Karl: *The great transformation...*, i. m., 1944. 43-44.

Benjamin Nelsonnak a *The idea of usury: from tribal brotherhood to universal otherhood* (1969) című könyve a történelmi kontextust nyújtja. Írása a Nyugat etikai fejlődését három periódusra tagolva fedi le: a törzsi testvériség rokonsági moralitása; a középkori kereszténység egyetemes testvérisége; végül pedig a jelen haszonelvű liberalizmusa. Nelson a klasszikus narratív hagyomány szerinti mesemondó. Történetének öt része van, és a nyugati keresztény világban vándorló főhős viszontagságait jegyzi le. S hogy ki is ez a főhős? Mózes ötödik könyvének, a Második Törvénykönyvnek a kettős mércéje, az uzsoráról szóló ószövetségi törvény, amely a zsidó törzsek vértestvérségének sarokköve volt.

23.19. A te atyádfiától (l'ahika) ne végy kamatot (neshek)...

23.20. Az idegentől (nokri) vehetsz kamatot, de a te atyádfiától ne végy kamatot!¹⁹

Mai köznyelven tehát: „A másikat verd át, ne a testvéredet!” Mózes ötödik könyvének kettős mércéje ellentétben áll az Újtestamentumból Lukács 6:35 versével, amely az Istenatya általi emberi testvériségen alapuló másfajta moralitás forrása:

Hanem szeressétek ellenségeiteket, és jól tegyetek, és adjatok kölcsönt, semmit érte nem várván; és a ti jutalmatok sok lesz, és ama Magasságos Istennek fiai lesztek: mert ő jóltévő a háládatlanokkal és gonoszokkal.²⁰

Ez lett az egyetemes testvériség gondolatának alapköve a középkori kereszténységben. Nelson könyve lenyűgöző részletekben taglalja, hogy az adósság és az uzsora negatív morális képzeteként hogyan változtak át a hitel és a kamat pozitív morális képzetévé, amint a Törzsi Testvériséget felváltotta először a középkori kereszténység Egyetemes Testvérisége, majd a mai Egyetemes Máság. Története elvezet bennünket Adam Smith koráig és még tovább, az angliai ipari kapitalizmus kialakulásáig.

Ma a neoliberais konszenzus az, hogy a kamattiltás a Sötét Középkor műve volt, amikor a kereskedelem a legmélyebbre

¹⁹ Nelson, Benjamin: *The idea of usury...*, i. m., 1969. xx-xxi. A magyar szövegben a Károli-féle fordítást használtuk, akárcsak az újszövetségi rész fordítása esetén (*a ford. megj.*).

²⁰ Uo. 8.

hanyatlott. A kereskedő társadalmat a kamatnak kell fenntartania, „mert a kamat a hitel *lelke* és a hitel a kereskedelem *lelke*”.²¹ Ez a nyelvezet azonban azt sugallja, hogy a régi idők gazdasági teológiája tovább él.

Nelson tehát az átmenet morális történetét nyújtja, amelynek során a hitelezés, mint adósság-termelés, azaz rossz dolog, átalakul a pénz kölcsönadásává, mint a hitel meghosszabbítása, azaz jó dologgá. Meg sem próbálom összefoglalni ezt a történetet, mert engem inkább a különböző számszerű kamatarányok morális megítélése érdekel.

A kamatra általában pozitív számértékként gondolunk. Valójában ennek értéke mínusz végtelentől plusz végtelenig terjedhet, és egyben hűtlen zero számjegy is lehet, amely köztesen és sehol sem létezik a két véglet között. A történelem során e számok mindegyikének különböző morális értékelései léteztek. Négy esetet kell megkülönböztetnünk: negatív, zero, alacsony és magas kamatlábat.

Uzsorának nevezzük azt a kamatlábat, amelyet magasnak ítélnék meg, azonban kultúránként változik, hogy mennyire magas kamatot tartanak rossznak. Mózes ötödik könyvének kettős mércéje implicit módon azt jelenti, hogy csak a zero kamatláb jó, és bármi, ami afelett helyezkedik el, rossznak számít. Lukács 6:35 alapján azt kell értenünk, hogy a negatív kamat jó, vagyis a vissza nem fizetett kölcsön, a rossz adósság, ahogy ma nevezzük.

A negatív és zero kamatértékes esetek morális megítélései a legérdekesebbek a gazdaság-antropológusok számára, hisz ezek olyan bizonytalan állapotok, amelyek széleskörű nem-kereskedelmi (nem-gazdasági) értelmezéseknek adnak teret. Például a negatív kamatú kölcsönt „egyirányú” vagy „elidegenített” ajándékként lehet értelmezni, amint azt Parry a hindu *daan* ajándékról sugalmazta.²² Tulajdonképpen a Lukács 6:35 ideológiája a Hindu teológiával rezonál. Trautmann kimutatta, hogy a *daan*-típusú ajándékok inkább a reciprocitás teológiáját, semmint a szociológiát foglalják magukban: az ajándékozó vallási érdemben, nem pedig „hasonlót a hasonlóért” típusú materiális visszafizetésben részesül.²³ A megajándékozott, ebben az esetben a brahmin, pedig kézzelfogható

²¹ Uo. 119.

²² Parry, Jonathan: *The gift...*, i. m., 1986.

²³ Trautmann, Thomas R.: *Dravidian kinship...*, i. m., 1981. 279.

javakat, például élelmet és pénzt kap mindenféle visszafizetési kötelezettség nélkül. Ez a brahmanista teológia. Ahogy azonban arra Ranajit Guha rámutat, a szubaltern gazdasági teológusok a dolgokat gyakran másképp látják.²⁴

A pozitív kamatérték moralitására vonatkozó ősi indiai morális kódok ugyancsak érdekes variációi Mózes ötödik könyve kettős mércéjének. *Manu törvényei* (VIII, 141-2) a következő értékeket tartják igazságos kamatnak a különböző társadalmi csoportokra nézve: 2% brahmanoknak, 3% harcosoknak, 4% kereskedőknek és 5% a sudrának. E megállapított értékek feletti kamattal kölcsönt adni uzsorának számított. Ez inkább négyes norma, semmint kettős, és azt sugallja, hogy a másodrendű hitelezés ősi indiai találmány lehet.

A keresztény és hindu morális kódok variációk ugyanarra a témára: kis-, zero- vagy negatív kamatértékekkel hitelezni erényes cselekedet; magas kamattal viszont bűn. Mit mondjunk akkor Adam Smithről? Ősi gazdasági teológiát írt át modern gazdaságtanná, de nem volt forradalmár az adósság moralitásának kérdésében. Ellenkezőleg: egyszerűen csak megerősítette az ősi teológiát az új nyelvezetben.

Smith-t a modern közgazdaságtan atyjaként ünneplik, de munkásságának futólagos ismerete is elegendő a valódi rokonsági kapcsolatok felismeréséhez. Először is *A nemzetek gazdagságában*²⁵ a gazdasági értékről kifejtett elmélete tulajdonképpen egy munkaérték-elmélet, nem pedig egy határhaszon-elmélet, mint amelyet Bentham, Jevons és mások fejtettek ki később. Ilyen értelemben Smith a ricardói gazdaságtan atyja és a marxista gazdaságtan nagyapja. Másodszor, a morális érték-elmélet, amelyet korábbi nagy művében, *Az erkölcsi érzelmek elméletében*²⁶ tárgyal, az érzelmi individualizmus elmélete, nem pedig a 20. századi *homo economicus* racionális individualizmusáé. Amint a könyv címe is mutatja, nem a morális gondolkodás, hanem a morális érzés érdekelte. Egyike volt az utolsó nagy érzelmi morálfilozófusoknak. Bizonyos értelemben a gazdasági antropológia is ennek az el nem ismert apának a fattya.

Smith érzelmi individualizmuselmélete a pártatlan néző alakját állítja középpontba. Nelson fogalmaival élve: ez egy olyan Másik,

²⁴ Guha, Ramachandra: *The career of an anti-god* i. m., 1985.

²⁵ Smith, Adam: *An inquiry into the nature...*, i. m., 1776.

²⁶ Smith, Adam: *The theory of moral sentiments...*, i. m., 1759.

aki az Énnel egyesült. A pártatlan néző az a belső Másik, aki az érzelmi egyén mellkasában lakik. Smith kedvenc megfogalmazásával élve: „a mell nagy bentlakója” (ToMS: III.I.43). Más szavakkal, ez a pártatlan én a nem-cselekvő egyén szívében és lelkében lakik, ahonnan moderálja a gazda szenvedélyeit és a megfelelő cselekvésre inti: „csak ennek a belső bírának tanácsai alapján láthatjuk tisztán énünk külső kapcsolatait, valamint általa tudjuk megfelelően összehasonlítani saját érdekeinket a másokéval.” (ToMS: III.I.43)

Ez az érzelmi individuum higgadt karakter, akinek belső bíraskodása Arisztotelész erények és bűnök táblázatára épül, és képes higgadtan cselekedni a cselekvések és érzelmek minden szférájában. Így, az élvezet és fájdalom övezetében a mértékletességet, a túlzott kicsapongások és az érzéketlenség fogyatékosága közötti eszközt választja; a kapás és költekezés szférájában a bőkezűséget választja a tékozlás vagy a zsugoriság helyett, és így tovább a cselekvések és érzelmek más szféráiban is.

Az antropológusok nagyon szelektíven olvassák Smith-t. Kevesen lépnek túl *A nemzetek gazdagságának* sokat idézett paragrafusán, mely szerint a *homo sapiens* természetétől fogva hajlik a csereüzletre („truck, barter and exchange”). Azonban a ToMS sok meglepetést tartogat a gazdasági antropológus számára, hisz Smith arra is kitér, hogy az érzelmi individuum moralitása – és vele együtt az adósságra kivethető kamat moralitása is – a rokonsági kapcsolat szorosságától függően változik.

A morális egyént, értelemszerűen, elsősorban önmaga érdekli. Ezt követi a családja:

Saját maga után elsősorban a háztartásban élő családtagokhoz, szülőkhöz, gyermekekhez, testvérekhez fűzik a legmelegebb érzelmek. Ők általában olyan emberek, akiknek boldogságát vagy boldogtalanságát saját cselekedetei leginkább befolyásolják. Hozzászólt a velük való együttérzéshez. (ToMS: VI.II.5)

A családon belül az első helyet a gyermekei foglalják el. Az első barátságok a testvérek között jönnek létre, viszont a kölcsönös szimpátia gyengül az unokatestvérekkel való viszonyokban.

Az unokatestvérek gyermekei, gyengébb kötelékeik révén, még

kevésbé befolyásolják az egyént, a ragaszkodás pedig annál kisebb lesz, minél távolabbi a kapcsolat. (ToMS: VI.II.9)

Adam Smith szerint a ragaszkodás „nem más, mint berögzült együttérzés” (ToMS: VI.II.10), és ez annál inkább gyengül, minél inkább tágul, hogy befogadhassa a szomszédságot, a közösséget és az államot. A nemzetállam és a piaci társadalom kialakulása nem jelezte előre a barátságtalan, énközpontú egyén felemelkedését, hisz az együttérzés szomszédok, barátok és munkatársak között is kialakul. (ToMS: VI.II.19)

Tehát a rokonság, szomszédok és barátok közötti pénzhitelezés formáit ezek az empátián alapuló kapcsolatok irányítják. Az adósság moralitásának kérdéseiben azt hangsúlyozza, hogy a morális érzés a rokoni kapcsolatok szorossága függvényében változik, és csak konkrét esetek vizsgálata során érthető meg.

Ha a barátod pénzt ad kölcsön neked szükség esetén, neked is így kell-e tenned az ő szükséghelyzetében? Mennyit kell neki kölcsönadnod? Mikor adj neki kölcsön? Ma vagy holnap, vagy jövő hónapban? És mennyi időre? Nyilvánvaló, hogy nem lehet leszögezni egy általános szabályt, amely szerint pontos választ adhatnánk ezekre a kérdésekre. (ToMS: III.I.121)

Az idegenek közötti pénzkölcsönzést a kereskedelmi józan gondolkodáson alapuló moralitás irányítja.

Kérdezz meg bármely józan ésszel bíró gazdag embert, hogy kinek adná kölcsön árukészletének a nagyobb részét: annak, akit úgy ítél meg, hogy jövedelmezően fekteti be, vagy annak, aki hanyagul elkölti azt. Kinevet, hogy egyáltalán felteszed a kérdést. (ToMS: II.4.2)

Smith két nyilvánvaló dologra mutat rá: elsősorban, hogy a barátoknak és rokonoknak való negatív és zéró kamatértékkel történő hitelezés egy sor kérdést és dilemmát eredményez, amelyekre nincsenek iránymutató, egyértelmű válaszok és általános szabályok. A második pedig az, hogy jó dolog olyan kereskedőnek hitelezni, aki a pénzt produktívan használja, hisz a hitel a kereskedelmet éltető erő; viszont buta dolog olyan személynek kölcsönadni, aki hanyagul elkölti a pénzt, mert ő nem fogja az adósságot visszafizetni.

Ez felveti a kereskedelmi hitel kamatértékének a kérdését. Smithnek erőteljesen illiberális elképzelései voltak ezzel kapcsolatosan. A kamatnak nem szabad uzsorává alakulnia; nem szabad az általános profitértéket meghaladnia, mert ez meggátolná a „józan embereket” abban, hogy versengés céljából hitellel éljenek. „Ha Nagy-Britanniában a kamat törvényesen nyolc vagy tíz százalék magas lenne, a hitelek nagyobb részét pazarlók kérnék, mert csak ők lennének hajlandók a magas kamatot kifizetni.” (WoN: II.4)

Smith tehát nem állította fejre az adósságról és a moralitásról szóló ősi gondolkodást; két nagy műve inkább e kettő szintézise. Bentham volt az igazi forradalmár, és pontosan a kereskedelmi hitelek magas kamatértéke kérdésében szakadt el Smith-től. Szerinte az egyén szabadságjoga legjobb belátása szerint végezni saját pénzügyleteit.

Egyetlen felnőtt korú és épeszű, szabadon cselekvő és nyitott szemű embert sem szabad meggátolni olyan pénzalku kötésében, amelyet megfelelőnek ítélt pénzszerzés és saját haszonszerzésének szempontjából: sem pedig (ami szükséges következménye) meggátolni valakit abban, hogy javakat hitelezzen neki olyan feltételekkel, amelyeket hajlandó betartani. (Bentham 1843: 1. levél)

Ennek a megítélésnek az általános elfogadása jelentette az uzsora fogalmának elhalását. Eddig uzsorának ítélték minden 5-8%-ot meghaladó kamatot. A 8%-nál nagyobb kamatértékek érényesként való újraértékelése azt jelentette, hogy az uzsora szónak a leggazdagabbak körében nem volt többé jelentése.

A gazdasági antropológusok rossz célpontot választottak Adam Smith személyében, hisz az igazi szalmabáb Jeremy Bentham volt. Szó szerint, mert végrendeletében azt kérte, hogy testét egy nyilvános anatómiaórán boncolják fel. Fejét és csontvázát egy fakeretes vitrinben tárolták, amelyet „önikonnak” (auto icon) neveztek, a csontvázát szalmával tömték ki, és Bentham ruháiba öltöztették. A University College London 1850-ben megvásárolta az önikont, és ma is ott van kiállítva. Bentham feje ma viaszból van, de szelleme tovább él a világot uraló neoliberalis gondolatokban. A kortárs morális filozófia és politikai gazdaságtan sokat köszönhet neki. Például Peter Singer morális filozófiája Bentham állatok felszabadításáról szóló munkásságára épül; de Bentham gyönyörűről

és fájdalomról szóló elméleteinek az 1870-es években Jevon által történő matematikai megfogalmazása volt a gazdasági elméletek forradalmasítója, kevés teret hagyva azoknak, akik amellet érveltek, hogy a közgazdaságtant a történelem és antropológia lágyabb tudományaival kellene összeesketni. Mandeville híres aforizmája „személyes mohóság, közjó” – új fordulatot nyert: „racionális személyes érdek, közjó” formában. Tehát a kapzsiság bűne lecserélődött egy újonnan megtalált erényre, a racionális önérdekre. Smith morális szentimentalizmusának racionalizálásából született egy új morális filozófia és egy új politikai közgazdaságtan. Smithnek a piac láthatatlan kezéről szóló retorikáját kisajátították, és más jelentést adtak neki ebben az új értékelméletben.

A gazdasági antropológusok elméleti hozzájárulásairól világosan látszik, hogy legünnepeltebb teljesítményünk, a reciprocitás elmélete smithianus vagy pre-smithianus, nem pedig poszt-smithianus. Az ajándékcserelméletünk nem más, mint egy teljesen kifejezett verziója a törzsi testvériség kettős mércéjének Mózes ötödik könyvéből. De vajon ez az egyetlen eredményünk? Figyelmes etnográfiai munkásságunk csak annyit ért el, hogy hitelesítette Mauss kijelentését, miszerint „a hitel és az adósság egy elválaszthatatlan kettős egység”, mint ahogyan azt Peebles is megjegyzi?²⁷ Peebles szakirodalom-vizsgálata helyesen állítja, hogy Mauss klasszikus szövegei az ajándékról alapvetően fontosak, de nem tér ki a maussi paradigma növekvő kritikájára, valamint ennek következményeire az adósság és a hitel szétválaszthatatlan egészként való megértése szempontjából. Mi is ez a kritika? Milyen új kérdéseket vet fel?

A maussi paradigma mai kritikája: a csendes-óceáni térség tanúvallomásai

A Polányi, Lévi-Strauss, Sahlins és mások által továbbfejlesztett klasszikus maussiánus reciprocitási elmélet kidolgozása az ausztrál bennszülöttek (*Australian Aborigines*) és más olyan távoli népek korai etnográfiai alapján történt, akik esetében a csere a moietyk²⁸ között valósult meg és a kereszt-unokatestvérség házassági szabályaira alapult. A kortárs városi, teljesen monetarizálttá vált

²⁷ Peebles, Gustav: *The anthropology of credit and deb...*, i. m., 2010. 226.

²⁸ A moiety szó szerint felet jelent. Az antropológia a leszármazás elve szerint két csoportba szerveződő társadalmak leírására használja (a ford. megj.).

gazdasággal rendelkező bennszülöttekről írt etnográfikák hozzájárultak a maussi hagyomány növekvő kritikájához. Tehát, amikor Petersonnak azt mondta egy interjúalánya, hogy „szeretnék neked öt dollárral tartozni”²⁹, a kutató ezt „követelt osztozkodásnak” (*demand sharing*) nevezte el, és rájött, hogy az ehhez hasonló hitelkéresek új kérdéseket vetnek fel a családi morális gazdaság elméleteire vonatkozóan. Ezeket aztán MacDonald folytatta és fejlesztette tovább, aki megjegyezte, hogy „az olyan hitelkéresek teljesítésére való kötelezettség, amelyekért nem lehet visszafizetést remélni, új dinamikát adnak a társadalmi kapcsolatoknak”.³⁰ Szerinte a maussi hagyaték figyelmen kívül hagyja a követelt osztozkodás realitásait és annak következményeit. Az a tény, hogy a követelt osztozkodásról szóló irodalom nem került be Peebles kutatásaiba, bizonyítja MacDonald érveit [lásd Peebles írását ebben a kötetben³¹]. De melyek is a követelt osztozkodás következményei a pénzadósság antropológiája és a moralitás számára?

A követelt osztozkodást nem az ausztrál bennszülöttek találták ki. Ellenkezőleg, a Csendes-óceán térségében meglehetősen elterjedt, és a különböző népek jellegzetes megnevezésekkel illetik. Fiji szigetén például *kerekere*nek nevezik, amely a *kerea* (kérni) igéből származik. Sahlins *Moala* című etnográfiájának egy fejezetét szentelte ennek a fogalomnak.³² Érdekes, hogy sem a szó, sem pedig a koncepció nem jelenik meg a reciprocitásról szóló klasszikus művében.³³ Nemrég viszont visszatért a fogalomhoz Nicolas Thomas egyik tanulmányára³⁴ írt válaszában. Sahlins azzal érvel, hogy a *kerekere* a gyarmatosítás előtti, Fiji-beli bennszülött társadalom jellegzetessége volt.³⁵ Ez igaz, mint ahogy azonban az is – amint azt Thomas kifejti –, hogy a jelenség a gyarmati és a posztkoloniális időszakokban is virágzott. És ugyanúgy virágzottak a viták annak moralitásáról is:³⁶ Családon belüli lopás lenne? A gazdasági fejlődés gátlója?

Amikor manapság a Csendes-óceán térségének társadalmában a

²⁹ Peterson, Nicholas: *Demand Sharing...*, i. m., 1993. 860.

³⁰ MacDonald, Gaynor: *Economies and personhood...*, i. m., 2000.

³¹ Utalás újfent a *Social Anthropology* különszámára (lásd még a 6. lábjegyzetet; *a ford. megj.*)

³² Sahlins, Marshall: *Moala...*, i. m., 1962. 203-214.

³³ Sahlins, Marshall: *Stone age economics*, i. m., 1972.

³⁴ Thomas, Nicholas: *Beggars can be choosers...*, i. m., 1993.

³⁵ Sahlins, Marshall: *Cery Cery Fuckabede...*, i. m., 1993.

³⁶ Spate, Oskar Hermann Khristian: *The Fijian people...*, i. m., 1959. 24.

pénzadósság és a moralitás kérdéseit vizsgáljuk, a legjobb kiindulópont Marilyn Strathern *No money on our skins: Hagen migrants in Port Moresby* (1975) című írása. Ez a könyv egyike a gazdasági antropológia el nem ismert klasszikusainak. A Strathern által alkalmazott módszerek nem is illusztrálhatnák jobban Smith azon gondolatát, miszerint „általános szabályt írni nem lehet” a barátok és rokonok között történő pénzkölcsönzés megértéséhez. Egy tranzakció leírása nem egyszerűen egy kettős könyvelési kérdés, hanem családi történetek és esettanulmányok összegyűjtése, amelyek segítenek képet alkotni arról, hogy egy-egy konkrét esetben mi is történik.

Strathern könyve évtizedekkel előzte meg korát, és elengedhetetlennek bizonyult azok számára, akik a csendes-óceáni és más térségek népei által manapság tapasztalt, halasztást nem tűrő ügyeket akarják megérteni. A könyv megírása óta eltelt negyven évben a Csendes-óceán térsége a felismerhetetlenségig megváltozott. Bár a régi idők törzsi testvériségének értékei ma is érvényesek, ezeket egy olyan világhoz kell igazítani, amelyben a transznacionális család realitássá vált. Míg a régi törzsi közösség határait a pénz és a piacgazdaság moralitása határozta meg, a pénz a mai transznacionális család belső lényegét képezi. Ez azért van, mert a transznacionális család kialakulása és elterjedése, valamint a hazautalások jelentőségének globális szintű növekedése kéz a kézben járnak. A hivatalos adatok azt mutatják, hogy a globális pénzáramlások kétszeresen meghaladják a tengeren túli fejlesztésekre fordított támogatásokat. 2000 óta a hazautalások a Csendes-óceán térségében évente 36%-kal növekedtek.³⁷ Ezek a hivatalos számok azonban, és ebben általában egyetértés van, súlyosan alulbecsültek, hisz nem tartalmazzák az informális áramlásokat. Ma már terjedelmes szakirodalom szól a transznacionális családról és a posztkoloniális csendes-óceáni térségben történő hazautalásokról.³⁸ A DME (családi morális gazdaság) mikroszociológiája nem csak a nemzetközi pénzutalások makrogazdaságát segíthet megérteni, hanem az országon belüli háztartások közötti pénzáramlásokat is. Az ezeket a pénzáramlásokat befolyásoló értékek komplexek, de a rokonoktól történő pénzkérések

³⁷ AusAID..., i. m., 2008. 31-2,

³⁸ Lee, Helen – Steve Tupai Francis: *Migration and transnationalism...*, i. m., 2009.

és hiteligenylések központi szerepet játszanak. Ezek a *pénzkérések* olyan kérdésekhez vezetnek, amelyek az ajándékcsere és az *adás kötelezettségének* kérdéseivel kapcsolatos klasszikus problémákkal vannak átfedésben. Az ilyesfajta pénzkérés olyan embertől érkező hiteligenylés, aki adósságba akar kerülni. Amikor azonban ezeket a kéréseket – mint ahogy gyakran történik – a „Hallod, testvér”³⁹ kifejezés előzi meg, a címzett tisztában van azzal, hogy negatív- vagy zéró kamatú kölcsönrel fog szembesülni, és ilyen esetekben az a kérdés, hogy milyen egyezsége juthatnak a felek, ami természetesen esetenként változik. A kockán forgó ügyeket Suván gyűjtött adatokkal illusztrálom.

Az egyedülálló anyák fontossága, amint genealógiai gyűjtéseim mutatják, az utóbbi időkben megnőtt, és az anyák születés szerinti klánjuk természetbeni segítségére támaszkodnak gyerekeik felnevelésekor. Amikor az egyedülálló anyáknak mindennapos költségeikhez pénzre van szükségük, két lehetőségük van: informális kölcsönkérés a családtól, barátoktól, vagy formális kölcsönök bankoktól, kereskedelmi egységektől. Az első változatban a lehetséges pénzösszeg a legszegényebbek számára 5\$ és 50\$ között helyezkedik el, negatív, illetve zéró kamatértékekkel. Ha ennél nagyobb összegre van szükségük, a bankokhoz kell fordulniuk. A nyelvezet, amellyel az 5\$ és 50\$ közötti kölcsönöket kérik, a *kerea* ige használatát feltételezi, de két eléggé különböző módozatban. Az első *Au kerea 5\$, azaz „Adj 5\$-t!”*. Tanácsadóm elmondása szerint ez egy olyan kérés, amit csak nagyon közeli családtagokhoz és barátokhoz lehet intézni. Ez egy egyirányú tranzakció. A kérésnek eleget tevő személy tudja, hogy a pénz nem térül meg, azaz a kamatláb negatív. 5\$-nál nagyobb összeget nem kérnek ily módon, mert a kérő tudja, hogy elutasítanak. Ahhoz, hogy 50\$-ig terjedő kölcsönt kérjenek, mondta a tanácsadóm, az ige illedelmes formáját kell használniuk. *Kerekere meu dinautaka e 50\$. Au na gai sauma tale.* „Alázatosan kérlek, hogy adj nekem egy 50\$-os kölcsönt. Visszafizetem.” Ez kamatmentes kölcsön kérését jelöli, és az illedelmes *kerekere* forma használata elengedhetetlen. Ebben az esetben sem szabad többet kérni, mert elutasítják.

Az elíthez tartozó Fiji-beliek esetében a folyamat természetesen teljesen más. Sokkal nagyobb pénzösszegeket lehet kérni a *kerekere* rendszer révén. Például Ratu Sir Kamisese Marának, a legnagyobb

³⁹ A testvér itt jelenthet férfit és nőt is. (*a ford megj.*)

törzsfőnöknek, aki törzsfőnök és miniszterelnök volt 1967 és 1992 között, oxfordi oktatását közeli rokonsága finanszírozta. Ratu Mara elmesélte, hogy 1949-ben, amikor nagybátyja, Ratu Dovi meglátogatta őt Oxfordban, pénzt kért tőle. Mara azt mondta, hogy nincs neki, mire Ratu Dovi azt válaszolta: „De igen, van. Háromszáz fontod van az NSW Bankban. 1948-ig vonták le a fizetésedből, hogy az oktatásodért fizessünk.” „Hát vedd el. A tied.” – mondta Mara. „Szeretnék neked valamit venni” – válaszolta így erre a nagybátyja, és egy öltönyt vásárolt neki.⁴⁰

Szükségtelen mondanunk, hogy Fiji lakói, az ausztrál bennszülöttekhez hasonlóan, a kérést és a kéréselhárítást magas művészi szintre emelték. Ugyanez igaz Fiji indiai származású lakóira is,⁴¹ akik körében ez a művészet teljesen más formát ölt, ami sajtóságos kultúrájukat és gazdaságukat is tükrözi. Amikor egy tehető indo-fiji-it a *kerekere* körükben megtalálható gyakorlatáról kérdeztem, nevetett, s a gazdag rokon szemszögébe bepillantást engedve azt mondta: „Nem, az indo-fiji-iek másak. Körülnézünk, hogy megtaláljuk a legmagasabb fát, és kidolgozunk egy stratégiát, amellyel megkopaszíthatjuk. Az első mozzanat a gazdag rokon meglágyítása az együttérzésen alapuló kölcsön kérésével. Háromfajta, szánalmon alapuló, vissza nem utasítható kölcsönkérés létezik: a temetkezésre, a házasodásra és az egészségügyi költségekre kért pénzek. Ha már ilyen célokra kaptak kölcsönt, folytatják a további rétegek lehúzását. Nem kapunk köszönetet a pénzért, amit adunk nekik, és gyakran nem is fizetik vissza.”

Az Indo-Fiji-iek és az elit Fiji-lakók az iskoláztatás költségeire nagy, kamatmentes kölcsönöket kérhetnek rokonaiktól, de a szegény bennszülött Fiji-beliek ezt nem tehetik meg. Ehhez másodrendű kölcsönöket kell felvenniük a bankból, amelyeket felsőrendű kamatértékkel kell visszafizetniük. Ez történt Lydia esetében, akinek szüksége volt 1000\$-ra fia első kollégiumi évének finanszírozására. Érdemes közelebbről megvizsgálnunk az esetet, hisz betekintést nyújt a másodrendű hitelezés jövedelmezőségébe és a mai kereskedelmi nyelvhasználat morális szemantikájába.

2012-ben Fijin a fedezetlen kölcsönökre a kamat körülbelül 10% volt, ami a mai globális standardok szerint egyáltalán nem tartozik az uzsora kategóriába. Viszont Lydianak egy „banki megállapodási

⁴⁰ Mara, Ratu Sir Kamisese: *The Pacific Way...*, i. m., 1997. 27.

⁴¹ Az eredetiben: Indo-Fijians, a továbbiakban indo-fiji-iek. (*a ford. megj.*)

díjat” is kellett fizetnie, ami 125\$-ba került, ami rögtön 12,5%-kal növelte meg az adósságot. Szerződése 12 hónapra volt érvényes és kénytelen volt tizenkét 5\$-os banki kezelési költséget fizetni az elektronikus tranzakciókért. Ez további 60\$-ral növelte a kölcsön összegét. Mint minden alacsony bevétellel rendelkező egyénnek, a hónap neki is hosszú idő és nincs összhangban a szegények hetekre tagolódo költsékezési ritmusával. Emiatt Lydia beleegyezett abba, hogy 26 kéthetes fizetéssel törlessze a kölcsönt, ami további tizennégy 5\$-os kezelési költséget jelentett, azaz további 70\$-t. Ugyanakkor 12\$-t kellett más költségekre fizetnie, a kölcsönkérés teljes költsége így 378\$-ra emelkedett. Tehát ahhoz, hogy 1000\$ kölcsönt egy évre felvegyen, 378\$-t kellett banki költségeként fizetnie, ami összesen 37,8%-os kamatot jelent. Ez jóval meghaladja az a kamatrátát, amit a Biblia, Manu és Adam Smith uszorának tartottak. Ne feledjük, a bankok csak 10%-ot neveznek ebből kamatnak, a további 27,8%-ot „banki költségnek” nevezik, ami nem más, mint az uzsora új megnevezése. Ez az a nagy szemantikai változás, ami a „kamat” fogalmával történt az utóbbi 30 évben.

Bentham erre azt mondaná: „És akkor mi van?”, megjegyezve, hogy Lydia egy szabadon cselekvő egyén, akit senki nem kötelez arra, hogy a pénzt elfogadja. A törvény persze itt Bentham oldalán áll: *caveat emptor*, a vásárló legyen résen; a törvény nem-ismerése nem mentség.

Az ehhez hasonló másodrendű kamatráták nem váltanak ki nagy érzelmi reakciót, de az az érzésem, hogy többnyire csak azért, mert kevesen tudnak róluk. Lydiának például fogalma sem volt róla, hogy 378\$-t fizet ahhoz, hogy 1000\$ kölcsönt felvegyen. Annak ellenére, hogy alapszintű könyvelést is tanultam, még én is több mint egy napot dolgoztam a számlái átnézésével, míg erre rájöttem. Lydia esete betekintést nyújt a másodrendű hitelezés jövedelmezőségébe. A bank itt 37,8%-ot szerez, és ez az abszolút minimum. A kulcs a szerződésben, ami a másodrendű kölcsönzést annyira jövedelmezővé teszi, a hátralékok fizetéséről szóló rendelkezés. Amint a kölcsönzők hátralékokkal maradnak, mint ahogy az általában meg is történik, ezek a rendelkezések lépnek érvénybe. Olyan esetről is van tudomásom, ahol a kölcsönkérő 48%-ot fizetett évente a hátralékok miatt.

Ez az oka annak, hogy magáncégek lepték el a legszegényebbek, a másod-másodrendű kölcsönkérők mikrohiteleinek világát. Cégek versengenek olyan másod-másodrendű kölcsönzőkért, akik közül

sokakat többrendű adósság terhel. Természetesen ilyen magas profitlehetőségek magas kockázattal is járnak, mint ahogy azt számos felelőtlen hitelező tapasztalja, hisz egyre több kölcsönző válik fizetéseképtelenné és a kamatok így a negatív tartomány felé kúsznak. India mikrohitel iparának robbanásszerű növekedése elkerülhetetlenül az összeomlás felé tart ahogy a kölcsönkérők fizetéseképtelenné válnak, és egyre több történetet hallani a női kölcsönzőkkel szembeni szexuális zaklatásról vagy öngyilkosságba menekülésükről.⁴² A mikrohitelező moralitása egyre inkább megkérdőjeleződik, és ezzel együtt a kölcsön leírásához használt nyelvezet is: a mikrohitel mikroadósságként kezd ismertté válni, mint ahogy azt Muhammad Yunus fentebb említett esete is bizonyítja.

Következtetés

A morális gazdaság elmélete az igazságos ár elmélete. A kamat a pénz ára, és ez az igazságos kamat értékével kapcsolatban fogalmaz meg kérdéseket. Az igazságos kamatrátá kérdése pedig egyrészt a hitel és az adósság, másrészt az adós és a hitelező moralitásával kapcsolatosan teszi fel a kérdést. Azt állítottam, hogy az első a transzkulturális szemantika viszonylag egyszerű kérdése. Peebles azon felfedezésének „meglepő következetessége”, miszerint a hitelt kultúrákon átívelően pozitívan ítélik meg, abban a közhelyben gyökerezik, mely szerint a pénzkereskedőknek mindenhol olcsón kell vásárolniuk és drágán kell eladniuk ahhoz, hogy megéljenek. Az adósság és hitel közötti kapcsolatot övező általánosan elterjedt zavar elrejtette előlünk a hitel morális jelentésének egyértelműségét. Érveim szerint a hitelezők és kölcsönkérők moralitása a kereskedelmi nyelvhasználat pragmatikáját figyelembe véve teljesen más. Ez történelmi időben és földrajzi térben a beszélő értékeinek, a tranzakció társadalmi kontextusának, valamint a felek társadalmi státuszának függvényében változik. A kölcsönzőknek joguk van pénzt kérni, a hitelezőknek pedig joguk van kéréseket elutasítani, illetve különböző okokból teljesíteni. A bankokat a profit lehetősége motiválja pozitív kamatú hitelek adására, a családi hitelezőknek viszont sokkal komplexebb motivációik lehetnek, amik akár zéró vagy negatív kamatú kölcsönöket is eredményezhetnek. Mindkét

⁴² Lee, Yoolim – David, Ruth: *Suicides in India...*, i. m., 2010.

típusú kölcsön száma drasztikusan megnőtt az utóbbi évtizedekben, és új, a maussi örökség és szalmabábjá által eddig eltakart elméleti kérdéseket vetnek fel a követelt osztozkodás és a másodrendű pénzadósság moralitásával kapcsolatosan. Ezeket a kérdéseket csak a gazdaságtörténet, valamint a moralitás és a pénz eszmetörténetének megértésére alapozó etnográfiai kutatások válaszolhatják meg.

Fordította: Molnár Beáta és Püsök Imola. A fordítást az eredetivel egybevetette Papp Z. Attila.

Irodalomjegyzék

AusAID: *Pacific Economic Survey 2008: Connecting the Region*. Canberra, Commonwealth of Australia, 2008.

Bentham, Jeremy: Defence of Usury; Showing the Impolicy of the Present Legal Restraints on the Terms of Pecuniary Bargains; in Letters of a Friend. In: Uő. (ed.): *The Works of Jeremy Bentham*, vol. 3. Edinburgh, William Tait, 1843.

Firth, Raymond – Yamey, Basil S.: *Capital, Saving and Credit in Peasant Societies: Studies from Asia, Oceania, the Caribbean and Middle America*. London, George Allen & Unwin, 1964.

Geertz, Clifford: The Bazaar Economy: Information and Search in Peasant Marketing. In: *American Economic Review*, 1978, 68. szám, 28–32.

Guha, Ramachandra: The Career of an Anti-god in Heaven and on Earth. In: Ashok Mitra (ed.), *The Truth Unites: Essays in Tribute to Samar Sen*. Calcutta, Subarnarekha, 1985.

Heinemann, Tom: *The Micro Debt: a Critical Investigation into the Dark Side of Microcredit (a film)*. Denmark, Heinemann Media, 2010.

Lee, Helen – Francis, Steve Tupai: *Migration and transnationalism: Pacific perspectives*. Canberra, ANU Press, 2009.

Lee, Yoolim – David, Ruth: Suicides in India Revealing how Men Made a Mess of Microcredit. In: *Bloomberg Markets Magazine*. 2010. dec. 28.

- MacDonald, Gaynor: Economies and Personhood: Demand Sharing Among the Wiradjuri of New South Wales. In: Wenzel, George W. – Hovelsrud-Broda, Grete – Kishigami, Nobuhiro (eds.): *The social economy of sharing: resource allocation and modern hunter-gatherers*. Osaka, National Museum of Ethnology, 2000. 87–111.
- Malinowski, Bronislaw: *Argonauts of the Western Pacific*. New York, Dutton, 1961 [1922].
- Mara, Ratu Sir Kamisese: *The Pacific Way: A Memoir*. Hawaii, University of Hawai'i Press, 1997.
- Mauss, Marcel: *Manual of Ethnography*. London, Berghahn, 2007.
- Nelson, Benjamin: *The Idea of Usury: from Tribal Brotherhood to Universal Otherhood*. Chicago, IL, Chicago University Press, 1969.
- Parry, Jonathan: The Gift, the Indian Gift, and the “Indian gift”. In: *Man*, 1986, 21. szám, 453–473.
- Peebles, Gustav: The Anthropology of Credit and Debt. In: *Annual Review of Anthropology*, 2010, 39. szám, 225–240.
- Peterson, Nicholas: Demand Sharing: Reciprocity and the Pressure for Generosity among Forager. In: *American Anthropologist*, 1993, 95. szám, 860-887.
- Polanyi, Karl: *The Great Transformation: the Political and Economic Origins of our Time*. New York, Rinehart, 1944.
- Rotman, Brian: *Signifying Nothing: the Semiotics of Zero*. London, Macmillan, 1987.
- Sahlins, Marshall: *Moala: Culture and Nature on a Fijian island*. Ann Arbor, MI, The University of Michigan Press, 1962.
- Sahlins, Marshall: *Stone Age Economics*. Chicago, IL: Aldine, 1972.
- Sahlins, Marshall: Cery Cery Fuckabede. In: *American Ethnologist*. 1993, 20. szám, 848–67.
- Smith, Adam: *The Theory of Moral Sentiments*. London, Penguin, 2009 [1759].

Smith, Adam: *An Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. London, Everyman's Library, 1970 [1776].

Spate, Oskar Hermann Khristian: *The Fijian People: Economic Problems and Prospects*. Suva, Government Press, 1959.

Strathern, Marilyn: *No Money on our Skins: Hagen Migrants in Port Moresby*. Canberra, New Guinea Research Unit Bulletin No. 61, 1975.

Thomas, Nicholas: Beggars can be Choosers. In: *American Ethnologist*, 1993, 20. szám, 868–876.

Trautmann, Thomas R.: *Dravidian Kinship*. Cambridge, Cambridge University Press, 1981.